

Ганна ЧЕРНЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Лукізм: україномовна версія¹

Завданням цієї статті є довести (або спростувати) факт існування в українському соціумі та лексико-фразеологічному фонді української мови виявів лукізму – того різновиду мови ворожнечі, який є засобом вираження упередженого ставлення до осіб із зовнішністю, що не відповідає поточним стандартам.

Ми вважаємо це дослідження актуальним, оскільки на сьогодні наукових праць, присвячених зазначеній проблемі, як ми знаємо, не існує. Навіть українські автори, пишучи про лукізм у мові, звертаються не до українського, а до англійського мовного матеріалу². Проблема ставлення до людей, чия зовнішність вважають негарною чи неправильною, в українському суспільстві не проговорена.

Спершу ми зупинимося на методиці, застосованій у розвідці, запропонувавши своє трактування мовних лукізмів і наголосивши на значенні словників як джерела матеріалу для дослідження мови ворожнечі. Потім розглянемо аргументи за і проти визнання факту існування лукізмів у лексико-фразеологічній системі української мови.

Джерела мовного матеріалу та методи дослідження

Виявом лукізму в мові ми вважаємо вербалізацію оцінних пропозицій:

- 1) „ГАРНА ЛЮДИНА / ГАРНА ЗОВНІШНІСТЬ / ГАРНА ЧАСТИНА ТІЛА – ЦЕ ДОБРЕ”;
- 2) „НЕГАРНА ЛЮДИНА / НЕГАРНА ЗОВНІШНІСТЬ / НЕГАРНА ЧАСТИНА ТІЛА – ЦЕ ПОГАНО”.

¹ Автор не поділяє настанов, висловлених у наведених у цій статті прикладах, і цитує їх виключно із дослідницькою метою.

² О. Мосейчук, В. Журавська, *Дискримінація за ознакою зовнішності: системно-функціональний аспект (на матеріалі сучасної англійської мови)* [в:] „Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка”, № 3 (81), 2015, с. 29–34.

Вони можуть бути синтагматично розгорнутими до речення, а можуть в конденованому вигляді міститися в значенні лексем, де об'єкт оцінки (гарна / негарна людина, зовнішність, частина тіла) виконує роль денотата, а власне оцінка (добре / погано) – роль конотата.

Більшість таких лексем (про те, чому не всі, – див. нижче) зафіксовано в словниках, тож лексикографічні праці можна вважати засобами збереження та подальшого поширення дискримінаційних настанов. Проблемі критичного осмислення словників у цьому аспекті присвячено окремий розділ *Слова й авторитети* у книзі Джеффрі Хогса *Політична коректність: історія семантики та культури*³.

Оскільки об'єктом дослідження стали не лише окремі лексеми, але й ідіоми, зокрема й ептоніми – крилаті слова, прислів'я, приказки⁴, йдеться про аналіз саме *лексико-фразеологічної*, а не *лексичної системи мови*.

У ході аналізу було спостережено, що поміти *схвально, несхвально, зневажливо*, які засвідчують наявність у значенні конотативного компонента, подані не у всіх словникових статтях, присвячених оцінним номінаціям зовнішності (див., наприклад, лексеми *криворотий*⁵, *криворукий*⁶ та ін. у Словнику української мови). Послідовно вони додані до всіх відповідних дефініцій лише в словнику Лесі Ставицької *Український жаргон*⁷ та *Словнику фразеологізмів української мови* за редакцією В. Винника⁸. Не покладаючись суто на власну лінгвістичну інтуїцію носія мови, ми, однак, мали можливість висновувати оцінне значення з наведених контекстів-прикладів.

Статус цих прикладів, на нашу думку, заслуговує особливого обговорення. У строгому смислі вони є фактами мовлення. Але також – і невід'ємною частиною словникової статті, у якій вони наче законсервовані. Тож, якщо доводити до логічного завершення думку, ніби мовна система – це те, що міститься в словниках та граматиках, приклади в лексикографічних джерелах, у певному сенсі, теж стають частиною мовної системи. Вони вже сприймаються не лише як конкретне вживання слова чи фразеологізму, а як модель (“неочищена”) такого вживання – зразок для наслідування. Особливо це помітно, коли до словника звертається неносій мови. Тому, заявляючи про те, що в межах цієї розвідки аналіз лукізмів здійснено на рівні системи мови, ми дозволили собі брати до уваги приклади, зафіксовані в словникових статтях.

³ G. Hughes, *Political Correctness: a History of Semantics and Culture*, Wiley-Blackwell 2009, p. 87–106.

⁴ Належність останніх до розряду мовних, а не текстових одиниць обґрунтувала Л ю д м и л а Дядечко в монографії *Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность*, Київ 2002.

⁵ *Словник української мови: в 11 томах*, за ред. І. Білодіда, Київ 1970–1980, т. 4, с. 341.

⁶ *Ibidem*, т. 4, с. 341.

⁷ Л. Ставицька, *Український жаргон. Словник*, Київ 2005.

⁸ В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Дятчук та ін., *Словник фразеологізмів української мови*, відп. ред. В. Винник, Київ 2003.

Отже, джерелом мовного матеріалу для нашого дослідження слугували такі видання та електронні ресурси: *Словник української мови: в 11 томах*, Київ 1970–1980; *Словник синонімів української мови в 2-х томах*, за ред. А. Бурячка та ін., Київ 2001; 2006; Биби́к С., Єрмоленко С., Пустові́т Л. *Словник епітетів української мови*, Київ 1998; *Словник фразеологізмів української мови*, за ред. В. Винника, Київ 2003; Пиркало С., *Перший словник українського молодіжного сленгу*, Київ 1998; Ставицька Л., *Український жаргон. Словник*, Київ 2005; *Прислів'я та приказки про зовнішність людини*, <http://dovidka.biz.ua/prisliv-ya-ta-prikazki-pro-zovnishnist-lyudini/>, [1.12.2015]; *Українські традиції*, <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/pryslivia-ta-ptykazky/1563-pryslivia-ta-ptykazky-pro-krasu-i-vrodu>, [01.12.2015]; *Приказки та прислів'я про красу*, <http://vislovi.in.ua/prikazki-temi/38-krasa.html>, [01.12.2015]; *Прислів'я та приказки про красу та вроду*, <http://prikazka.pp.ua/pages/pro-krasu-ta-vrodu.html>, [01.12.2015].

У дослідженні було використано аналіз семасіологічний, словотвірний та елементи аналізу мовленнєвих актів.

Аргументи „за” і „проти” наявності лукізму в українській мові

Лексико-фразеологічний фонд української мови містить чимало доказів того, що в українському соціумі зовнішні ознаки начебто не є пріоритетними в оцінці особистості. Про це йдеться в низці прислів'їв та приказок: *З лиця води не пити, аби вміла пироги пекти; Краса до вінця, а розум до кінця; Не родися красна, а родися щасна; Не шукай красоти, а шукай доброти*⁹ та под.

Доказом того, що лукізм не є глибоко вкоріненим у систему традиційних українських цінностей могла б також бути аксіологічна амбівалентність деяких характеристик зовнішності: ту саму фізичну ознаку в одних випадках оцінюють позитивно, в інших – негативно (пор. *стрункий*¹⁰, *тоненький*¹¹ – *глист*¹², *радіатор*¹³; *повновида*¹⁴, *тілистий*¹⁵ – *жирний*¹⁶, *кабанкуватий*¹⁷). Це може свідчити про обумовленість оцінки зовнішніх ознак оцінкою внутрішніх якостей людини.

⁹ *Приказки та прислів'я про красу*, <http://vislovi.in.ua/prikazki-temi/38-krasa.html>, [01.12.2015].

¹⁰ *Словник української мови: в 11 томах*, за ред. І. Білодіда, Київ 1970–1980, т. 9, с. 793.

¹¹ *Ibidem*, т. 9, с. 793.

¹² Л. Ставицька, *Український жаргон. Словник*, Київ 2005, с. 400.

¹³ *Ibidem*, с. 400.

¹⁴ С. Биби́к, С. Єрмоленко, Л. Пустові́т, *Словник епітетів української мови*, Київ 1998, с. 132.

¹⁵ *Словник української мови: в 11 томах...*, т. 10, с. 138.

¹⁶ *Ibidem*, т. 2, с. 531.

¹⁷ А. Бурячок, Г. Гнатюк, С. Головащук та ін., *Словник синонімів української мови в 2 томах*, т. 2, Київ 2006, с. 747.

Проте справедливість такого висновку починає викликати сумніви, якщо звернутися до ключової для мовного лукізму пари лексем *гарний* – *негарний*. Обидві мають у своїй внутрішньослівній парадигмі значення, яке стосується зовнішності, і значення, що містить позитивну чи негативну характеристику моральних якостей людини. Подібного збігу немає в англійському *nice* і в російському *красивый*. Така контамінація оцінки привабливості й моральності є цікавою ілюстрацією стереотипу „Красивий значить хороший”. Його існування довели психологи у низці експериментів, проведених ще в 1970-х рр.¹⁸ На формування саме такої імплікації „працюють” і деякі прислів’я: як *зверху погане, то всередині вдвоє; у поганому тілі погана душа*¹⁹ тощо.

Аналізуючи словникові найменування фізичних ознак, ми знаходимо й інші докази існування лукізму в українській мові:

- поміти *несхвально, зневажливо* (*крокодил*²⁰, *лушпайка*²¹, *плюгавий*²², *кривуля*²³, *хоч пацюки бий*²⁴) у відповідних словникових статтях,
- словотвірні форманти для вираження негативної оцінки в морфологічній будові цих номінацій, наприклад *-атий* (*носатий, ротатий*), *-ище* (*ножище*); вони не є безперечно негативними, але, якщо йдеться про фізичні ознаки, мають такий потенціал лексеми з префіксом *без-* (*безрукий*²⁵, *безносий*²⁶ тощо) та твірною основою *кливо-* (*криворукий*²⁷, *кривоногий*²⁸ тощо);
- внутрішня форма частини таких слів вказує на тварину чи предмет, що викликає негативні естетичні асоціації (*пацючий*²⁹ – про обличчя, *глист*³⁰, *кабанкуватий*³¹ – про комплекцію),
- у статті наведено контекст уживання, який свідчить про наявність негативної оцінки в семантиці відповідної лексеми: для *криворотий* – „Баба бридка, криворота...”³²,

¹⁸ R. Felson, G. Bohrnstedt, „Are the Good Beautiful or the Beautiful Good?” *The relationship between children's perception of ability and perceptions of physical attractiveness* [in:] „Social Psychology Quarterly”, vol. 42, № 4, 1979, p. 386–392.

¹⁹ Прислів’я та приказки про красу та вроду, <http://prikazka.pp.ua/pages/pro-krasu-ta-vrodu.html>, [01.12.2015].

²⁰ Л. Ставицька, *op. cit.*, с. 472.

²¹ *Ibidem*, с. 206.

²² *Словник української мови: в 11 томах...*, т. 6, с. 598.

²³ *Ibidem*, т. 4, с. 341.

²⁴ В. Білоноженко, І. Гнатюк, В. Дятчук та ін., *Словник фразеологізмів української мови*, відп. ред. В. Винник, Київ 2003, с. 610.

²⁵ *Словник української мови: в 11 томах...*, т. 1, с. 145.

²⁶ *Ibidem*, т. 1, с. 136.

²⁷ *Ibidem*, т. 4, с. 341.

²⁸ *Ibidem*, т. 4, с. 341.

²⁹ *Ibidem*, т. 6, с. 103.

³⁰ Л. Ставицька, *op. cit.*, с. 400.

³¹ *Приказки та прислів’я про красу*, <http://vislovi.in.ua/prikazki-temi/38-krasa.html>, [01.12.2015].

³² І. Котляревський, *ibidem*, т. 4, с. 341.

- лексема на позначення особливостей зовнішності у своєму похідному значенні слугує номінацією для інших негативно-оцінних ознак (*рота-тий* – „крикливий, галасливий”³³, *глухий* – „який не прислухається до чиеїсь думки, який нечуйно ставиться до людей; нечуйний, байдужий”³⁴ тощо).

В останньому випадку ми говоримо про непрямі лукізми – ті, які не називають рис зовнішності, але нагадують про них своєю внутрішньою формою. Водночас вони закріплюють зв’язок між відповідними зовнішніми особливостями й номінованими негативними характеристиками людини.

Звертаючись до прислів’їв про зовнішність, трапляються подеколи відверті дискримінаційні комунікативні стратегії: *Як хороший, не жаль грошей, а як поганий, копну ногами*³⁵ – фінансова дискримінація, заклик до насильства; *Стань подивися – плюнь, та й отступися*³⁶ – заклик до ізоляції.

Зауважимо також, що нагромадження позитивно-оцінних номінацій зовнішності теж можна назвати ознакою лукізму. Адже на фоні позитивної характеристики відсутність будь-якої оцінки виступає маркером несхвальності (пор. з нульовим афіксом у словотворі). Цей нюанс непросто вловити в словнику поза контекстом. Та можна помітити, що є автори, чиї твори найчастіше цитують, щоб проілюструвати вживання лексем, які містять схвальну оцінку за критерієм „зовнішність”. Серед таких письменників – Марко Вовчок, Ю. Збанацький, І. Нечуй-Левицький. Це дає можливість зробити припущення про їхні лукістські настанови. Але підтвердити висловлену гіпотезу може лише аналіз самих творів цих авторів.

Дані досліджених словників свідчать про – як мінімум – небайдужість українців до фізичної привабливості. Лукізми в системі української мови виявляють себе:

- як аксіологічно забарвлені лексико-фразеологічні одиниці на позначення зовнішніх особливостей людини;
- у контамінації значень „красивий” та „моральний” у семантичній структурі одного слова *гарний*, і навпаки: значень „некрасивий” та „неморальний” у структурі слова *негарний*;
- у наявності прислів’їв та приказок, які встановлюють імплікацію „красивий значить хороший”;
- у наявності прислів’їв та приказок, які є втіленням дискримінаційних комунікативних стратегій (заклик до ізоляції людей із зовнішністю, що відрізняється від поточних стандартів краси, до фінансової дискримінації таких людей, насильства щодо них та ін.).

³³ *Ibidem*, т. 8, с. 888.

³⁴ *Ibidem*, т. 2, с. 88.

³⁵ *Прислів’я та приказки про красу та вроду*, <http://prikazka.pp.ua/pages/pro-krasu-ta-vrodu.html> [01.12.2015].

³⁶ *Прислів’я та приказки про зовнішність людини* [в:] *Довідник цікавих фактів та корисних знань*, <http://dovidka.biz.ua/prisliv-ya-ta-prikazki-pro-zovnishnist-lyudini/> [1.12.2015].

Розвідка засвідчила, що словники є достатньою базою для дослідження лукізмів у системі мови. Їх можна розглядати як спосіб фіксації, збереження та трансляції ціннісних, зокрема дискримінаційних, настанов суспільства.

Дискусійні питання

Мусимо констатувати, що в низці випадків деякі факти лукізму лишилися поза увагою лексикографів:

- подеколи укладачі словників опускають поміти *несхвально, зневажливо* там, де цього потребує значення й контекст вживання;
- ціла група розмовних лукізмів лишилася незареєстрованою (*животяра, ротяра, носяра*).

Ми можемо лише припускати, наскільки об'єктивні є такі неузгодження з узусом, чи дійсно на час написання словників була відсутня відповідна джерельна база, чи можна говорити про умисний намір надати ціннісній системі української спільноти привабливішого вигляду.

ЛІТЕРАТУРА

- Бибик С., Ермоленко С., Пустовіт Л., *Словник епітетів української мови*, Київ 1998.
- Білоноженко В., Гнатюк І., Дятчук В. та ін., *Словник фразеологізмів української мови*, відп. ред. Винник В., Київ 2003.
- Бурячок А., Гнатюк Г., Головащук С. та ін., *Словник синонімів української мови в 2 т.*, Київ 2006.
- Дядечко Л., *Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность*, Киев 2002.
- Мосейчук О., Журавська В., *Дискримінація за ознакою зовнішності: системно-функціональний аспект (на матеріалі сучасної англійської мови)* [в:] „Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка”, № 3 (81), 2015, с. 29–34.
- Пиркало С., *Перший словник українського молодіжного сленгу*, за ред. Ю. Мосенкіса, Київ 1998.
- Прислів'я та приказки про зовнішність людини* [в:] *Довідник цікавих фактів та корисних знань*, <http://dovidka.biz.ua/prisliv-ya-ta-prikazki-pro-zovnishnist-lyudini/> [1.12.2015].
- Приказки та прислів'я про красу*, <http://vislovi.in.ua/prikazki-temi/38-krasa.html> [01.12.2015].
- Прислів'я та приказки про красу та вроду*, <http://prikazka.pp.ua/pages/pro-krasu-ta-vrodu.html> [01.12.2015].
- Словник української мови в 11 т.*, Київ 1970–1980.
- Ставицька Л., *Український жаргон. Словник*, Київ 2005.
- Українські традиції*, <http://traditions.org.ua/usna-narodna-tvorchist/pryslivia-ta-trykazy/1563-pryslivia-ta-trykazy-pro-krasu-i-vrodu> [01.12.2015].

Felson R., Bohrnstedt G., „*Are the Good Beautiful or the Beautiful Good?*” *The relationship between children’s perception of ability and perceptions of physical attractiveness* [in:] „*Social Psychology Quarterly*”, vol. 42, № 4, 1979, p. 386–392.

Hughes G., *Political Correctness: a History of Semantics and Culture*, Wiley-Blackwell 2009, p. 87–106.

LOOKISM: UKRAINIAN-LANGUAGE VERSION

The author reveals the existence of such kind of hate speech as lookism in the Ukrainian language. For these purposes the data of lexicographical sources has been analyzed. Different manifestations of lookism in the Ukrainian language system have been described, among them: the lexemes and idioms (including proverbs and sayings) that name the peculiarities of a person’s appearance and have axiological connotative components in their meanings. Special attention has been paid to the usage labels and examples given in the definitions from dictionaries. Besides, the author emphasizes the importance of dictionaries as a means of fixation, preservation and transmission of social values, including the discriminatory attitudes.

Key words: lookism, discrimination, hate speech, discriminatory communicative strategies, lexicographical sources.